

Slotbeschouwing

Dynamiek

We schrijven het jaar 1531. Voor de jagers, vogelaars en vissers die de Cromstrijense gorzen bewoonden een jaar zoals alle andere jaren. Althans, op het eerste gezicht. Veel bewoners van het ruige landschap ten zuidwesten van Dordrecht zullen er geen weet van gehad hebben dat ver weg, in de stad Mechelen, over hun toekomst werd besloten. Het was hun woongebied dat centraal stond in een rechtelijk geschil over het eigendom en de grenzen van enkele buitendijks gelegen gronden. Tegelijkertijd hadden ook de procederende partijen in Mechelen moeite zich een goede voorstelling te maken van het Cromstrijense land. Hoe groot was het betwiste gebied eigenlijk? Een kaartje, waarop de huizen staande aan de Mechelse Vismarkt waren gekoppeld aan stukken land in Cromstrijen, bracht uitkomst. Het huis van de bontwerker genaamd 'De bonte mantel', correspondeerde met de 'Zoete wyven hille', de grote 'Taverne Spanguen' stond gelijk aan 'De weeren genaempt gardentalen' terwijl 'De gulden zeeridder', waar een kousenmaker was gevestigd, weer overeenkwam met het 'Breeweer'. Huizen getooid met trapgevels en fraaie uithangborden en daartegenover saai rechthoekige stukjes land.¹

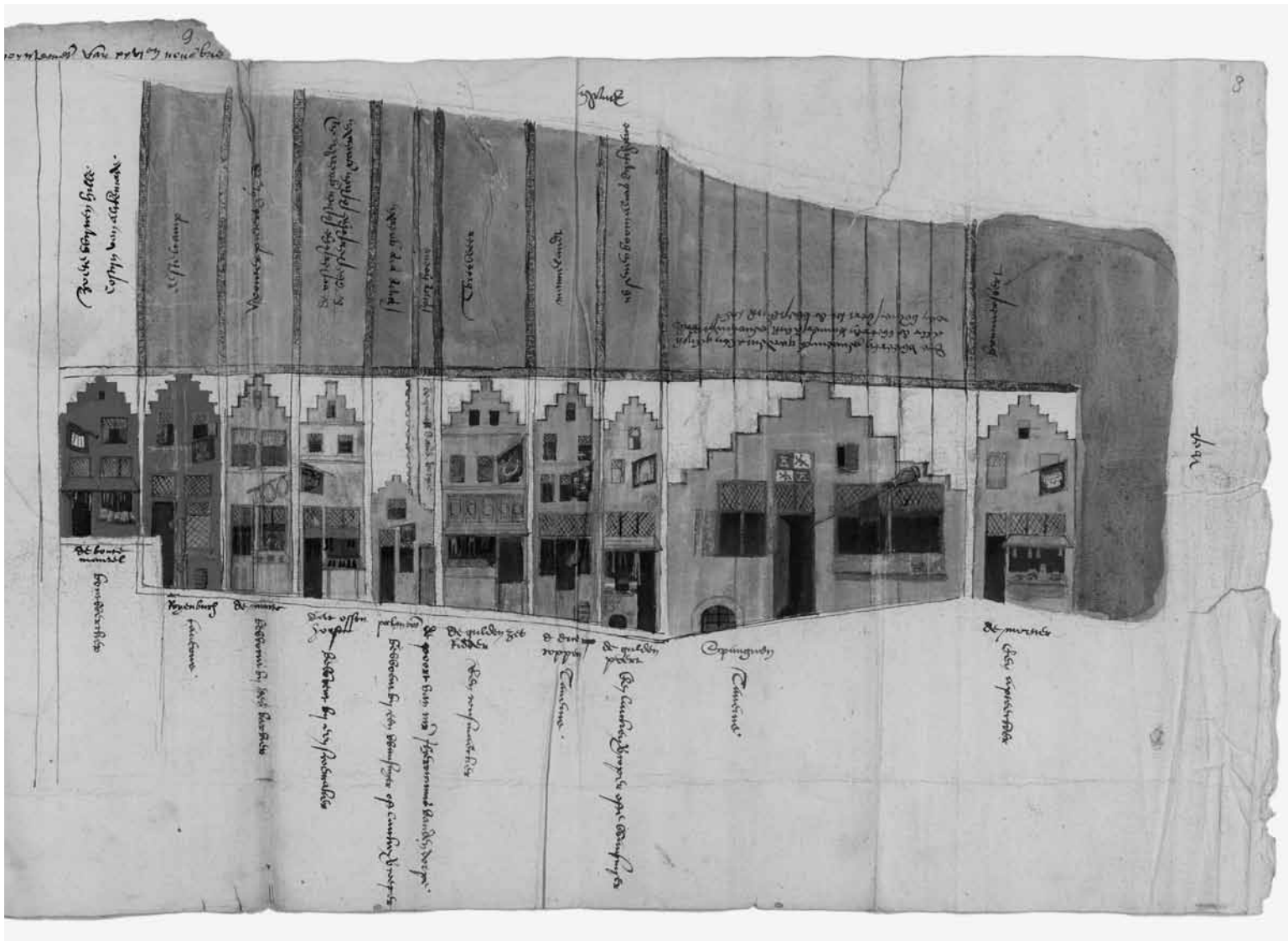
Het prentje uit 1531 toont ons stad en platteland, gevat in één beeld. Een dynamische leefomgeving afgezet tegen een statisch landschap. Zo schijnt het ons tenminste toe en zo wordt het platteland ook door velen gezien: als een gebied waar het bestaan slechts werd afgewisseld door het ritme van de seizoenen. Niets is echter minder waar als het gaat om het leven van de Hollandse plattelandsbewoners in de vroegmoderne tijd. Zij leefden juist in een dynamische periode en kregen te maken met enorme veranderingen die zich, soms binnen één generatie, voordeden. Onder andere op het terrein van de geografie en de economie. Zo hadden bijvoorbeeld de droogmakerijen en inpolderingen grote invloed op het leven van de vissers. Jarenlang kwam hun broodwinning uit het water, maar die uitgestrekte plassen en meren maakten plaats voor landbouwgronden. En

wat te denken van ontwikkeling van de beurtvaart? De invoering van vaste trajecten en dienstregelingen betekende voor velen niet minder dan een revolutie.

Ook in politiek opzicht vormden de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw een uiterst dynamische tijd. Dat is geen nieuws. Machtsverhoudingen verschoven, instituties veranderden en bestuurders professionaliseerden. Echter, op dit punt leeft ten onrechte nog vaak het idee dat deze transformaties zich vooral voordeden op centraal, gewestelijk of stedelijk niveau, terwijl op het platteland veel hetzelfde bleef. Op het eerste gezicht lijkt dat inderdaad zo. De samenstelling van de bestuurslichamen veranderde in deze periode namelijk niet wezenlijk. Dat neemt niet weg dat er al sinds de late middeleeuwen een proces gaande was waarbij de dorpelingen een deel van hun invloed verloren doordat de buurspraak, waarbij alle of in ieder geval de belangrijkste burens werden opgeroepen, werd vervangen door een schepengericht. In de eerste decennia na het uitbreken van de Nederlandse Opstand deden zich echter andere belangrijke veranderingen voor. Op gewestelijk niveau nam de invloed van het platteland af doordat het aantal stemhebbende steden steeg van zes naar achttien en de Ridderschap dus te maken kreeg met een groter stedelijk machtsblok. Verder nam het bezit van heerlijkheden onder de edelen af, terwijl het aandeel van de steden en de stedelingen juist toenam.

Belangrijker waren echter de veranderingen op het platteland zelf. Deze waren namelijk van grote invloed op het dagelijks leven van dorpelingen. Met het wegvallen van het eenhoofdige landsheerlijk gezag ontstond in deze periode een belangrijk machtsvacuüm waarbinnen verschillende personen hun greep op het platteland probeerden te verstevigen. We zien dat vooral bij de ambachtsheren. Hoewel de leenband met de landsheer, ook onder de Statensoevereiniteit, formeel bleef bestaan, gingen zij zich in hun heerlijkheden steeds autonomer opstellen.

Kaartje, gemaakt naar aanleiding van een proces in 1531, waarop huizen aan de Vismarkt in Mechelen worden vergeleken met percelen grond in de gorzen van Cromstrijen.

Dit uitte zich vooral in het uitvaardigen van wet- en regelgeving op tal van terreinen waardoor er een meer patriarchale verhouding ontstond ten opzichte van de lokale bevolking.²

We moeten ons bij deze ontwikkelingen goed realiseren dat Holland een staatkundige lappendeken vormde. Nogal wat ambachten vielen niet onder een ambachtsheer, maar direct onder het gezag van de Staten. Daar was de situatie anders, maar het lijkt erop dat zich ook in deze gebieden vergelijkbare tendensen voordeden. De baljuws, voorheen benoemd door de landsheer en nu door de gewestelijke Staten, probeerden eveneens meer greep te krijgen op het lokale bestuur. In nogal wat plaatsen trachtten zij het keurrecht, geheel of gedeeltelijk, naar zich toe te trekken, hetgeen regelmatig tot confrontaties leidde met de plaatselijke gerechten. Zowel in de ambachtsheerlijkheden als in de ambachten die onder de Staten stonden, ontstond hierdoor een dynamische situatie waarbij dorpsbesturen niet zelden samenwerkingsverbanden aangingen om op die manier hun belangen beter te verdedigen.

De patriarchale relatie die na de Opstand in veel ambachtsheerlijkheden ontstond, zou lange tijd voortduren. Tegen het einde van de zeventiende eeuw ontstond op verschillende plaatsen echter een nieuwe situatie. Steeds vaker richtten stedelijke regenten zich op hun bestuurswerkzaamheden in de stad, terwijl heerlijkheden meer en meer werden gezien als een lastig bezit en vooral werden gebruikt als beleggingsobject. De relatie tussen heren en dorpelingen werd vooral een zakelijke, waarbij de positie en het bestuurlijke gewicht van de schout als tussenpersoon toenam en een centraliserende tendens optrad. In Cromstrijen en andere ambachtsheerlijkheden leidde dit, samen met de toegenomen werkdruk, tot een professionalisering van het ambt: de schout werd een full-time ambtenaar die de touwtjes stevig in handen had. Zijn positie ten opzichte van de schepenen, die hun ambt als een nevenfunctie uitoefenden, werd hierdoor steeds machtiger. Het is echter, met de huidige stand van het onderzoek, lastig een algemene lijn te schetsen als het gaat om de ontwikkeling van het schoutambt in Holland. De Cromstrijense situatie gaat zeker niet overal op. In sommige ambachten, zeker wanneer deze onder het gezag van de Staten stonden, wisten de dorpsbestuurders hun posi-

tie ten opzichte van de schout veel duidelijker te bewaken, hetgeen er soms zelfs toe leidde dat de speelruimte van de schout kleiner in plaats van groter werd. Dat bereikte men bijvoorbeeld door bepaalde werkzaamheden te delegeren aan commissies en aparte colleges. Daardoor werd enerzijds de werkdruk van de schepenen verlicht en anderzijds voorkomen dat de schout deze taken naar zich toe trok.³

Wel zien we in de achttiende eeuw overal op het platteland tendensen van bureaucratisering. Ambten werden steeds vaker als hoofdfunctie uitgeoefend, er kwamen uitgebreidere instructies, er diende een eed te worden afgelegd, enzovoorts. Eén van de belangrijkste karakteristieken van de vroegmoderne ambtenaar veranderde echter niet of nauwelijks: de scheidslijn tussen publiek en privé, zeker als het ging om financiën, bleef bijzonder vaag. Dit was in de stad overigens niet veel anders, zij het dat de professionalisering zich hier in een eerder stadium voltrok en wellicht ook een voorbeeld werd voor het platteland.

De plattelanders in Holland beseften dat ze in de zeventiende en achttiende eeuw in een dynamische periode leefden. Of ze de implicaties ervan helemaal hebben doorzien, is maar zeer de vraag. Toch werden veranderingen niet alleen maar negatief, maar vaak ook positief geduid. Met regelmaat kwam er zelfs vanuit de lokale bevolking een roep om nieuwe of aangepaste wetten en regels. Het laat zien dat we het bestuur in de Republiek niet op een centralistische manier moeten beschouwen, maar ons moeten inleven in de leef- en denkwereld van de mensen van de nieuwe tijd. Die bezagen het bestuur juist van onderaf.⁴ Daarnaast is het van belang om ons niet primair te focussen op de instituties, zoals zo vaak is gedaan. Juist onderzoek naar de sociale en culturele aspecten, naar de praktijk van het bestuur en naar de wisselwerking tussen regeerders en geregeerden verschaft ons inzicht in de politieke en bestuurlijke dynamiek van de vroegmoderne tijd.

Cultuur

Het is niet eenvoudig om de bestuurscultuur van de Republiek te vatten in één zin of een enkel woord. Maar als het dan toch zou moeten, dan lijkt 'pragmatisme' een term die van toepassing

is op het denken en handelen van de vroegmoderne bestuurders. Dat gold voor alle niveaus, of het nu de Generaliteit, de gewestelijke Staten, de stad of het platteland betrof. Maar al te vaak wordt er een scherpe scheidslijn getrokken tussen de bestuurscultuur in de stad en die op het platteland. Natuurlijk waren er verschillen – dorpsbestuurders misten vaak de bekwaamheid en de ervaring van hun stedelijke collega's – maar toch waren die meer gradueel dan principieel.

Het pragmatische element zien we allereerst terug in de staatkundige inrichting. Die was, zo zien we met name op het platteland, niet alleen complex en gevarieerd, maar bovenal aangepast aan de lokale omstandigheden. Cromstrijen is daarvan een sprekend voorbeeld. Daar kwam een Hollands leen, volgens het geldende leenrecht onsplitsbaar, in handen van meer dan honderd aandeelhouders. Wanneer men had gehandeld naar de letter van de wet, was het gebied van één persoon eigendom geweest en gebleven. Maar dan waren deze polders, vanwege de enorme kosten die waren verbonden aan de bedijking ervan, nooit tot stand gekomen. Overigens – en dat laat het geval Cromstrijen eveneens goed zien – bouwde dit pragmatisme wel voort op reeds bestaande structuren.

Pragmatisme kenmerkte niet alleen de inrichting maar ook de werkwijze van het bestuur in de Republiek. Weliswaar deden rechtsgeleerden aan theorievorming omtrent de wijze van besturen, toch was in de praktijk het aantal algemeen geldende richtlijnen bijzonder gering en grepen bestuurders vaak terug op eerder genomen beslissingen. Brede beleidslijnen werden door hen zelden uitgezet; besturen bestond hoofdzakelijk uit het creëren van precedentes. Bepalend waren de consequenties en niet zozeer de motivering van het bestuurlijk handelen. Dat blijkt vooral uit de behandeling van de rekestes.⁵ Deze manier van besturen bracht in ieder geval met zich mee dat het vroegmoderne bestuur voortdurend evolueerde. Weliswaar verwees men vaak naar oudere besluiten maar men had zeker ook oog voor de individuele casus. Wanneer die om een specifieke oplossing vroeg, dan kon en wilde men daar naar handelen. Toch leidde een dergelijke bestuurscultuur niet tot een politieke spraakverwarring. Door sommigen werd wel degelijk rekening gehouden met de langere termijn, wat dan nogal eens leidde tot clustering

van losse, kleine besluiten. Verder zien we dat de bestuurlijke praktijk zich over het algemeen kenmerkte door een grote mate van consistentie, zowel in civiele als in juridische zaken.⁶

Dat betekent niet dat er binnen dorpsbesturen geen tegenstellingen bestonden en ook hierin zien we de overeenkomsten met het gewest en de stad. Bestuurders dienden via overleg en samenwerking tot overeenstemming te komen. Ook in het dorp bepaalden factieuze tegenstellingen de politieke praktijk, hoewel minder vaak en minder omvangrijk dan in de gewestelijke of stedelijke constellatie. Belangrijker is echter dat ook op dorpsniveau de zinspreuk 'concordia res parvae crescunt' – eendracht maakt macht – aan de basis stond van de politieke cultuur. Het dorpsbelang prevaleerde boven het individuele belang en dat gold evenzeer richting de buitenwereld. Wanneer een dorp op de één of andere manier was vertegenwoordigd in andere organen – bijvoorbeeld het baljuwschap of een samenwerkingsverband van enkele dorpen – dan zien we ook daar de wil om, ondanks alle verschillen, het gemeenschappelijke belang te dienen. Overigens is er door verschillende auteurs op gewezen dat deze nadruk op eenheid niet alleen te vinden was in de Republiek. Ook elders in Europa keerde dit gedachtegoed zeer regelmatig terug in het vroegmoderne politieke verloop.⁷

Eendracht vereiste overleg en het is niet voor niets dat Willem Frijhoff en Marijke Spies het 'vergaderen' betitelen als een centraal element in het staatsbestel van de Republiek.⁸ En ook in de vergadercultuur valt op hoezeer de stad en het platteland overeenkomsten vertoonden. Bijvoorbeeld in de nadruk die werd gelegd op de plaatselijke privileges, de bouw en aankleding van raadhuizen of de rituelen en gebruiken tijdens vergaderingen. Maar het meest in het oog springende element is toch wel de betrokkenheid vanuit de lokale bevolking. Het indienen van rekestes door individuen of groepen burgers was een wijdverspreid en algemeen ingeburgerd fenomeen. Ook deze praktijk vertoont nauwe verwantschap met de gang van zaken in andere bestuursorganen. De stukken werden niet alleen snel en serieus beoordeeld, maar ook werkelijk meegenomen in de toekomstige besluitvorming. Sterker nog, ook op dorpsniveau werd de inwoners – zij het waarschijnlijk minder dan in de stad – gevraagd om hun mening te geven in bepaalde zaken.

Wie de bestuurscultuur van de Republiek daarmee denkt te kunnen bestempelen als een vroege vorm van democratie denkt echter anachronistisch. De burgers hadden zeker invloed, maar in de vroegmoderne standenstaat was besturen een zaak van gekwalificeerden en het beslissingsrecht bleef in handen van de bestuurders. Voor de zeventiende- en achttiende-eeuwers was dat echter niet meer dan logisch. Wanneer er al op- of aanmerkingen kwamen over het gevoerde beleid, dan gingen die zelden over het vraagstuk van representatie, hoe patriarcaal die ook was georganiseerd. Meestal stond het slechte functioneren van ambtenaren ter discussie, iets waar de dorpingen in de dagelijkse praktijk direct last van hadden. Wel zien we, althans in Cromstrijen, de inhoud van de reacties veranderen. Waar dit in de zestiende en zeventiende eeuw nog vaak het functioneren betrof, ging het in de achttiende eeuw – met de toenemende professionalisering – steeds vaker over de inhoud van het beleid. Er kwamen opmerkingen over rechtsongelijkheid en pas tegen het einde van de eeuw kwamen daar, in de polderbesturen, vragen bij om een meer evenwichtige vertegenwoordiging, wat duidt op opkomend verlicht gelijkheidsdenken. Ondanks dit alles doortrok een sterke bereidheid tot consensus de cultuur van de Republiek, wat we zowel bij de bestuurders als bij de inwoners terugzien. Ook in die zin was de besluitvorming niet alleen pragmatisch, maar ook zeer collectief georganiseerd.

Contrasten

Eendracht vormde, binnen het vroegmoderne politieke ver-
toog, een belangrijke notie. Toch valt niet te ontkomen aan het feit dat de bestuurscultuur op het platteland twee contrasterende, misschien wel conflicterende dimensies kende. Op het eerste gezicht lag de nadruk heel sterk op het lokale belang. De meeste dorpingen voelden een grote verbondenheid met hun eigen woonplaats terwijl voor de bestuurders de plaatselijke privileges vaak boven alle maat verheven waren. Deze gemeenschapszin leidde onder andere tot ethnocentrische kwalificaties richting ambtenaren van hogere organen. Men beschouwde ze als pottenkijkers of verraders. Maar ook de in het dorp of de

heerlijkheid woonachtige baljuw of schout, neergezet door een heer of instantie van buitenaf, ondervond vaak tegenwerking van zijn plaatsgenoten of medebestuurders. Een constatering die ook hier weer in gelijke mate opgaat voor de situatie in de stad.

Ondanks de hang naar beslotenheid, zochten de dorpsbestuurders wel degelijk naar vormen van samenwerking buiten het eigen dorp en participeerden ze meer dan eens actief in allerlei bestuurlijke netwerken. De bestuurders van Klaaswaal en Numansdorp voerden, binnen het baljuwschap, regelmatig overleg met andere dorpen, bijvoorbeeld over de aanpak van vagebonden. Elders leidden dergelijke bijeenkomsten zelfs tot de oprichting van zogenaamde 'unies', losse verbanden die erop gericht waren de dorpsbelangen te verdedigen, bijvoorbeeld op gewestelijk niveau. Daarbij werd soms samengewerkt met mannen die men in een geheel andere context soms zeer vijandig bejegende.

Op bestuurlijk terrein openbaarde zich dus een merkwaardige paradox van openheid versus geslotenheid. Deze contrasterende dimensies beperkten zich niet alleen tot de politiek van het platteland. Willem Frijhoff heeft erop gewezen dat zij nauw verbonden waren met het beeld van de Republiek in het algemeen en van Holland in het bijzonder. Enerzijds manifesteerde het gewest zich als de initiatiefrijke leider van de Unie, anderzijds stond de Hollandse tuin herhaaldelijk symbool voor zijn gesloten karakter. Op een lager niveau namen de steden het ene moment een zeer open en gemeenschappelijke houding aan ten aanzien van het gewest, terwijl op andere momenten het stedelijk patriottisme de boventoon voerde. In dat laatste punt ligt overigens nog een extra contrast besloten, dat van de verhouding tussen formele rangorde en feitelijke machtsbalans. Gelre stond, als hertogdom, bovenaan in de gewestelijke hiërarchie, in de praktijk nam Holland echter de eerste plaats in. In het gewest zelf zien we dezelfde situatie. Formeel bekleedde Dordrecht daar, als oudste stad, de eerste plaats. Amsterdam dacht echter belangrijke of zelfs meer rechten te ontlenuen aan het feit dat het in economisch opzicht het machtigst was.⁹

We moeten dit lokale particularisme niet alleen maar negatief duiden. Om te beginnen gold deze politieke ordening voor

de inwoners van de Republiek als volstrekt natuurlijk. Daarnaast kunnen we volgens Frijhoff stellen dat dergelijke contrasten 'het machtsevenwicht in de Unie waarborgden, en een dynamiek in het staatsbestel brachten die anders wellicht zou hebben ontbroken'.¹⁰ We zien dezelfde situatie terug op het platteland. De houding van dorpsbestuurders richting hogere organen als het baljuwschap was, ondanks tegenstellingen, toch gericht op het bereiken van een zekere bestuurlijke symbiose. Zo vochten de ambachtsheren van Cromstrijen verschillende geschillen uit met de baljuw, waarvan er sommigen zelfs eindigden voor de Hoge Raad. Het is echter tekenend dat in 1665, toen een rechtszaak over de keur op de jacht al negen jaar voortduurde en er nog steeds geen uitspraak lag, beide partijen besloten dat het voor alles toch beter was om tot een minnelijke schikking te komen. De samenleving werd er immers door geschaad en dus werd ook hier weer gezocht naar een zeer pragmatische oplossing. Vergelijkbaar was de relatie tussen plaatselijke bestuurders en hun heer of, zoals in Cromstrijen, hun heren; ook daarin zocht men naar een zeker politiek evenwicht. Daarbij moeten we overigens wel goed in de gaten houden dat de vroegmoderne machtsverhoudingen bleven bestaan. De betrekkingen tussen plaatselijke bestuurders en de ambachtsheren konden nog zo goed zijn, er was en bleef sprake van een hiërarchische relatie.

Identiteit

Het Hollandse plattelandsbestuur was veelvormig en kende talloze gedaanten en verschijningsvormen. We vinden er ambachtshoofdschappen, hoge heerlijkheden, stadsheerlijkheden, ambachten in 's graven boezem, enzovoorts. Sommige dorpen kenden een vroedschap, andere weer niet. In de landdorpen waren de bestuurders vrijwel altijd aanwezig, hooguit kwamen ze te laat op de vergadering. In sommige kustdorpen werd het bestuurlijke leven gestempeld door het feit dat de schepenen langdurig op zee verbleven. Daarbij kwam nog eens een ingewikkelde waterschapsstructuur wat het beeld van het bestuur van het vroegmoderne platteland niet veel helderder maakt. En binnen die bestuurlijke wirwar nam Cromstrijen nog eens een unieke, of beter gezegd een bijna unieke plaats in.

Dit roept als vanzelf de vraag op, in hoeverre Cromstrijen representatief kan worden genoemd voor het Hollandse plattelandsbestuur. Wie alleen kijkt naar de uiterlijke verschijningsvorm – een ambachtshoofdschap in het bezit van een grote groep aandeelhouders – zal die vraag waarschijnlijk negatief beantwoorden. Toch laat het bovenstaande heel duidelijk zien dat de pragmatische oplossing die men koos bij het creëren van een bestuursstructuur, de machtspolitiek binnen de ambachtsherenvergadering en de onderlinge verhoudingen tussen heren en onderdanen, ondanks het bijzondere karakter van de heerlijkheid nauw overeenkwamen met de algemeen gangbare bestuursstructuur en bestuurscultuur van Holland. Op tal van momenten kunnen we de namen Klaaswaal of Numansdorp zo vervangen door Graft of De Rijk.

Niet zelden toont het Hollandse platteland dus een eenheid in verscheidenheid. Was er daarmee sprake van een gewestelijke bestuurlijke identiteit of moeten we dit juist breder, of misschien wel smaller zien? Op basis van de huidige stand van het onderzoek kunnen we met enige voorzichtigheid concluderen dat het platteland in het westen een bestuurlijke eigenheid kende die afweek van het oosten van de Republiek. Dat gold in de eerste plaats voor de bestuurlijke indeling en de instituties. Maar wat vooral in het oog springt is het punt van de vertegenwoordiging. In het oosten had de provinciale aristocratie veel meer invloed op en in het lokale bestuur, terwijl dat in het westen veel minder het geval lijkt te zijn geweest. We moeten overigens oppassen deze conclusie te verabsoluteren. Voor Cromstrijen, een heerlijkheid die door de meeste ambachtsheren slechts één keer per jaar werd bezocht, ging dit zeer zeker op. Wanneer de heer echter in het dorp zelf woonde, zoals bijvoorbeeld in Warmond of Voorschoten het geval was, ontstond een andere situatie waarbij de ambachtsheren veel nadrukkelijker bij het lokale bestuur en het dorpsleven betrokken was. Hier lijken dan ook meer overeenkomsten te zijn geweest met het oosten van de Republiek, hoewel ook daar het beeld niet eensluidend was.¹¹

De sterkere betrokkenheid bij het bestuur leidde in Holland, voor zover we het nu kunnen overzien, tot een sterkere identificatie van de dorpelingen met de overheid. Zeker op het plat-

teland, waar het aantal betrokkenen bij het bestuur relatief groot was en waar, vooral in kleine jurisdicties, naast rijke boeren en notabelen ook ambachtslieden bestuurlijke verantwoordelijkheid droegen.¹² Verder moeten we bedenken dat juist in het westen van de Republiek de steden het politieke landschap domineerden. Waar elders de belangen van stad en platteland meer met elkaar in evenwicht waren, kende vooral Holland een situatie waarbij het platteland ondergeschikt was aan de stad, wel omschreven als het 'polismodel'.¹³ We zien dat vooral duidelijk terug in de Staten waar de dorpen officieel slechts vertegenwoordigd werden door de Ridderschap. Het kenmerkende

verschil tussen het bestuur van de stad en het platteland was gelegen in macht en dat was in veel gevallen een beslissende factor.¹⁴ Uit het voorgaande is echter gebleken dat de dorpsbestuurders zich bij die positie niet voetstoots hebben neergelegd. Integendeel, ze bevochten op ieder niveau hun positie. Ze mochten dan, in de woorden van A.Th. van Deursen, als de stiefkinderen van het Hollandse bestuur achteraan in de rij staan¹⁵, toch legden ze een zelfbewustzijn aan de dag, dat maar weinig verschilde van hun stedelijke collega's. Juist daarin betoonden ze zich volwaardige deelnemers aan de politieke cultuur van de Republiek.